

BESEDNI RED

(Poizkusna lekcija za višje razrede osnovne šole)

Razlaga

Besedni red se v slovenščini ravna, ali po perečnosti (aktualnosti) delov sporočila ali pa je določen s stalno stavo besed v besedni zvezi, pa tudi v naslonskem nizu in njegovem mestu v stavku.

Navadni besedni red

Členitev po perečnosti (aktualnosti)

V enostavni povedi ali podredju je najprej bolj znani ali že dani del, imenujemo ga izhodišče (I), nato pa neznani, novi del, jedro (J).

Oglejmo si to na primerih:

Srednji napadalec je bil naš Igor,

I_1 J_1

On je dal kar dva gola.

I_2 J_2

Naši so zmagali z 2 : 0.

I_1 J_1

Oba gola je dal Igor,

I_2 J_2

Pri dopolnjevalnih vprašanjih je jedro na začetku:

Kdo je bil srednji napadalec? **Koliko** gòlov je dal?

Stalna stava

Besedne zveze imajo popolnoma ustaljen besedni red. Tako stoji prilastek pred odnosnico, če je pridevniški, za njo, če ni: *lepa hiša – gora Triglav*. Če je v prilastku več pridevniških besed, imajo svoje tipično zaporedje: *vsi ti naši nagajivi otroci, ljuba očetova rojstna*

hiša. Prav tako so urejene besede na desni strani odnosnice: *hiša mojega starega očeta*. Podobno velja tudi za druge besedne zveze: *začeti delati, postati priden, tam gori, včeraj zvečer, zelo hitro*.

Prvemu stavčnemu členu sledi t. i. naslonski niz:

	Vez.	Čl. naj	Pom. glag. na s-, bi	Pov. os. zaim.	Zaim. v daj.	Zaim. v tož.	Zaim. v rod.	Pom. glag. je, bom ...	Čl. ne	
Tó			sem		mu	ga				polómil.
Tó			si		ji	jo				zagódel.
Ón				se				je		maščevál.
Ón				se	ti		je			ní naučil.
Tó				se				bo		poználo.
Prósim,	da	naj	bi	se	mi				ne	smejáli.
Tó					mi					ní práv.
Tó					mi					ně bi bíló práv.
Tó					mi					ne bó práv.

Členek *ne* oblike *sem ... , bi in bom ...* jemlje iz naslonskega niza in jih postavlja desno od sebe. V zvezi s *sem* in *bi* je naglašen členek (in namesto *nesem se* govori *nisem*), v zvezi z *bom* pa glagol: *nisem, në bi, ne bóm*. Pomožnik *bi* se lahko premakne ali pa ostaja na prvotnem mestu: *To mi ne bi bilo práv. To bi mi ne bilo práv*. V narečjih je lahko tudi drugačno zaporedje naslonk: v primorskih narečjih pravijo na primer *Učil se bi lahko več* (namesto *Učil bi se lahko več*), vendar to ni knjižno.

Če je izpuščen prvi stavčni člen ali vprašalnica *ali (a)*, stoji naslonka na začetku povedi: *(To) Me veselí. (To) Me ne motí. – (Ali) Si tí?* Z naslonko na začetku povedi izražamo tudi neko čustveno zavzetost.

Predlog, veznik ali členek stoji pred besedo ali besedno zvezo, na katero se nanaša: *pri stricu, brat in sestra, tudi naša babica*. Nesprejemljiva bi bila besedna zveza: **stricu pri* ipd.

Pristavek, kot izraz sam pove, stoji za odnosnico: *Andersen, največji pravljíčar na svetu, je bil sin revnega čevljarja*. Stavek s prirednim veznikom je neprvi: *Vem, pa ne povem*.

Obrnjeni besedni red

Pesniki zaradi večje učinkovitosti namenoma obračajo besedni red: *Minuli sreče so in slave časi. (Prešeren)* Normalno bi se to reklo: *Časi sreče in slave so minuli*. Tudi v vsakdanjem življenju v trenutkih čustvene prizadetosti besedni red obračamo: *Otrok nesrečni! – Trapa trapasta! – Križ božji! – Mati božja! – Ti ne bo padla krona z glave*.

Vaje

1. Podčrtaj odgovor z navadnejšim besednim redom:

Kdo vam je razkazal kraško jamo?

Jamo nam je razkazal neki domačin.

Neki domačin nam je razkazal jamo.

Kaj je lezlo po zidu?

Po zidu je lezel polž.

Polž je lezel po zidu.

Koga si srečala, Darinka?

Valterja sem srečala.

Srečala sem Valterja.

Kaj si bila vprašana, Sonja?

Francosko revolucijo sem bila vprašana.

Vprašana sem bila francosko revolucijo.

Kje ste letovali lansko leto?

Lansko leto smo letovali v Poreču.

V Poreču smo letovali lansko leto.

Kdaj si bil v Benetkah?

Pred dvema letoma sem bil v Benetkah.

V Benetkah sem bil pred dvema letoma.

2. Zapiši odgovore prve vaje tako, kot se v resnici navadno odgovarja (z nepopolnimi stavki).

3. Kateri besedni red imaš pri zanikanem pogojniku: *ne bi šel* ali *bi ne šel*?

4. Premesti naslonke z začetka povedi, kjer je treba, da ne zveni poudarjeno:

Je minilo dve leti od takrat. – Se je mama že vrnila iz bolnice? – Je bil lačen. – Je priliznjen kot maček! – Se je delal, kakor da me ne razume. – Si se danes utrudil? – Si še premajhen, da bi to vedel! – So se zbrali fantje iz vse vasi. – So ljudje, ki nočejo videti svojih napak. – Se jutraj kaj umivaš? – Ga ne poznate? – Ga ni nič škoda. – Jih bo sram. – Ni mi znano, kdaj se vrnejo. – Mi je bilo žal.

Zgled: Je deževalo. – Deževalo je.

Je deževalo? – (Ni potrebna premestitev.)

5. Premesti naslonke v zloženih povedih na pravo mesto:

Kdor je bil bolj hude jeze in posebej kaj razžaljen, šel je, da se maščuje, v razbojnike. (Trdina) – »Kaj ti je, Tine?« vpraša ga mati prestrašena. (Stritar) – Ko sem prihajal mimo, stal je kakor navadno sredi male tratine med cesto in hišo. (Kersnik) – »Pusti mel!« siknil je premagani. (Kersnik) – Izpod brinja smuknil je v resnici dolgouhi zajec in kakor blisk jo je odpihal po melini. (Tavčar) – »Jaz rajši počasi hodim kakor hitro!« dejala je ona goreče. (Tavčar) – Pogladila je konja po vratu, klicala ga po imenu, ponudila mu dateljnov in ga hvalila, da je izvrstno dirjal. (Finžgar) – Z ladje se je posvetila plamenica, zagugala se v loku in padla v morje. (Finžgar)

6. Zamenjaj pesniški obrnjeni besedni red z navadnim:

Poet tvoj nov Slovincem venec vije. (Prešeren) – V sanjah kvišku kakor jelen plane. (Levstik) – O, zlatih dni spomin me vleče na planine. (Gregorčič) – Čoln ziblje ob bregu se tam. (Aškerc) – Hrasti orjaki za poljem stoje in se z burjo borijo. (Župančič) – Na mojo pot ne troši rož dišečih. (Cankar) – Vsa v beli je svetlobi naša soba. (Gradnik) – Večer je. V breze veter se zaganja. (Kajuh)

7. Iz besed v vsaki vrsti sestavi povedi v obliki za pretekli ali prihodnji čas:

na dvorišču, otroci, igrati se –

ti, gladko, znati, brati –

v svoji sobi, pismo, Matjaž, pisati –

na knjižno polico, knjige, (jaz), zlagati –

prejšnjo soboto, v hribe, (mi), odpraviti se –
prejšnji petek, v Postojno, z avtobusom, (mi), odpeljati se –
včeraj, v šolo, s kolesom, (jaz), peljati se –
jutri, midva z Borisom, ribe, iti, loviti –
včeraj, na Bazovici, gozd, goret –

Didaktične pripombe

Osnovna šola se danes ukvarja le s priložnostnim poučevanjem besednega reda. Če učenci govorijo ali pišejo *Je bilo vroče, Umil se bi, Pazil bi naj*, jih učitelji navajajo na običajnejše zaporedje besed: *Bilo je vroče, Umil bi se, Pazil naj bi*. Na ta način se ozavešči le majhen del otroških jezikovnih sposobnosti pri konstruiranju stavkov in besednih zvez. To zanimivo slovnično poglavje bi lahko v osnovni šoli predelovali tudi bolj sistematično. Takšen je pouk besednega reda nekdanj v osnovni šoli tudi bil; to kažejo izčrpane obravnave te učne snovi v Končnikovi, Bezjak-Schreinerjevi ali Brinarjevi osnovnošolski jezikovni vadnici. Tudi v današnji osnovni šoli bi morali najti dve učni uri za sistematično obravnavo te učne snovi. Če že tega poglavja ne utegnemo predelati pri rednem pouku, pa ga obdelajmo vsaj pri dodatnem.

V zgornji poskusni lekciji je razlaga zelo zgoščena. Ta način posredovanja učne snovi lahko pusti učence hladne. S to razlago je predstavljen predvsem obseg učne snovi, ne pa učna metoda. Verjetno se bomo v osnovni šoli dela raje lotili dialoško kot razlagalno. Pri tem bomo seveda dajali učencem dovolj časa za iskanje rešitev in jih smiselno usmerjali, kadar bodo v stiski za odgovarjanje. Najprej bomo sproblematizirali členjenje po perečnosti (aktualnosti). Zastavili bomo približno takšnole vprašanje: *Kdaj začenjamo stavek s predmetom namesto z osebkom, npr. Vse hruške je pojedel Ivan?* Učenci bodo najbrž v zadregi za odgovor. Svetovali jim bomo, naj obravnavanemu stavku pridružijo še kakšen stavek. Sestavili bodo kako takole besedilo: *V kredenci ni nobene hruške več. Vse (hruške) je pojedel Ivan.* Tako bodo uvideli, da je določitev izhodišča stavka odvisna od že prej povedanega (od že znanega). Nato bomo presenetili učence z vprašanjem: *Zakaj je možno reči le čudovita Janezkova domača naloga, ne pa domača Janezkova čudovita naloga?* Če ne bodo imeli pravih besed za oblikovanje odgovora, jim bomo priporočili, da se sprašujejo z vprašanji *kakšen, kateri, čigav*. Tako bodo spoznali, da si pridevniki sledijo v zaporedju: kakovostni, svojilni in vrstni.

Študija naslonskega niza se lotimo npr. z vprašanjem: *V kakšnem zaporedju so pomožni glagol in naslonski zaimki, npr. Nehote sem se ga dotaknil, Nehote si se ga dotaknil, Nehote se ga je dotaknil?* Pri posploševanju te govorne izkušnje je težava v tem, da je treba oblike *sem, si, smo, ste, so, sva, sta* (Toporišič: oblike na s-) oddvojiti od oblike *je*; prva oblika je pred naslonskimi zaimki, druga pa z njimi. Na podoben način obdelamo tudi *bi* in *bom* . . .

Pri proučevanju zanikanega pogojnika ni samo navidezno (sokratsko), ampak resnično raziskovalno vprašanje: *Ali govorite Jaz bi ne recitiral ali Jaz ne bi recitiral?* Tu učencem povemo, da to besedno zaporedje v slovenskem jeziku ni ustaljeno; nato pa z glasovanjem ugotavljamo, koliko učencev govori *bi ne* in koliko *ne bi*.

Zatem se še pogovorimo o funkciji obrnjenega besednega reda (inverzije) v čustvenih izrazih in v poeziji, npr. *Cmera cmerasta! – Smrkavec smrkavi! – Štor nerodni! – Od nekdanj lepé so Ljubljanke slovele. (Prešeren) – Z Avreljem Droh se več mu v bran ne stavi. (Prešeren)* Tu si slovnični pouk podaja roko z literarnim.

Nekako tako v glavnih obrisih predelamo vso učno snov. Primeri, ki si jih izmišljajo učenci, ali interesi učencev lahko to učno snov seveda še razširijo. Hudomušna učenka

mi je nekoč dala v obravnavo tole zloženo poved: *Uro je našla neka stara gospa, ki je imela pozlačeno zadnjo plat*. Nesmiselne povedi ni bilo težko spremeniti v smiselno: *Uro, ki je imela pozlačeno zadnjo plat, je našla neka stara gospa*. Težje pa je bilo najti pravilo, ki je bilo s to napako prekršeno. V podredni zvezi ne sme biti odvisni del odtrgan od glavnega. Takih zapravitvev se v šoli ne smemo bati; saj ravno te dajejo pouku čar neposrednosti in svežine.

Vaje lahko predelujemo na več načinov: najbrž je boljše predelovanje ustrezne vaje po posameznem učnem koraku kot pa predelava vseh vaj po celotni učni snovi. Tako se znanje bolje »useda« v učencih. Ni treba pričakovati, da bo pri vadenju šlo vse gladko. Ogledimo si, katere težave bi utegnile nastopiti.

Še najlažje bo izbirati odgovore z ustreznim besednim redom. Najprej odgovarjamo po šolsko, tj. s celimi stavki, nato pa vsakdanje, tj. z nepopolnimi stavki. Pri odgovarjanju z nepopolnimi stavki še posebno točno vidimo, kaj je jedro stavka.

Zelo kočljiva je četrta vaja, v kateri je treba popravljati stavke z nedopustno naslonko na začetku. Ne bomo namreč vsi enotni, kdaj naj štejemo, da je prvi stavčni člen zamočlan, npr. *(Vi) Me še ne poznate*. Peta vaja zahteva zamenjavo naslonk v zloženih povedih. S to vajo izločamo srbohrvatski besedni red naslonk, kakršnega so prevzeli naši pisatelji 19. stoletja in ga učenci pri branju klasikov še pogosto srečujejo. Vaja v zamenjevanju pesniškega besednega reda s proznim prispeva k razumevanju poezije; zato bi ta postopek moral postati stalna sestavina obravnave pesmi.

Zadnja vaja predvideva konstruiranje stavkov iz besed ali besednih zvez (sintezo stavkov). Neprijetnost te vaje je v tem, da ni mogoča samo po ena rešitev, ampak po več, saj naš besedni red sicer ni povsem poljuben, vendar pa bolj svoboden kot npr. angleški, nemški ali italijanski. Vajo bomo raje reševali pisno kot ustno, da bomo lahko primerjali šolarske rešitve in ugotavljali, katere so sprejemljive in katere ne. Priporočamo lahko rešitve z osebkom ali prislovnim določilom časa v izhodišču, npr. *Otroci so se igrali na dvorišču*. – *Prejšnjo soboto smo se odpravili v hribe*. Moramo pa šteti za pravilne tudi takele stavke: *Na dvorišču so se igrali otroci*. – *V hribe smo se odpravili prejšnjo soboto*. Pač pa odklonimo takle stavke: *Na dvorišču otroci so se igrali*. Pri predpredzadnjih dveh stavkih je zanimivo opazovati, kateri stavčni člen učenci štejejo za bolj pereč (aktualen) in ga postavijo na konec stavka, npr. *Včeraj sem se s kolesom peljal v šolo* ali *Včeraj sem se v šolo peljal s kolesom*. (Najbrž se stavčna sinteza prav zaradi negotove določljivosti besednega reda kljub priporočilom mnogih metodikov, npr. Gnamuševe, Kotnika idr., le počasi uveljavlja.)

Upajmo, da smo s povedanim utemeljili, da bi bilo poglavje o besednem redu primerno za višje razrede osnovne šole in da bi se ga dalo prav živahno obravnavati. Učenci bi na ta način dobili vpogled v svoje skrite jezikovne sposobnosti, ki se jih brez ustreznega učenja sploh ne zavedajo. Zakaj bi bil naš pouk zmeraj zasnovan ozko prakticistično, priložnostno, kot negovanje nekega nejasnega jezikovnega čuta, kot odpravljanje nadležnih napak? Zakaj ne bi bil teoretično bolj poglobljen in bolj sistematičen?

Franc Žagar
Pedagoška akademija v Ljubljani

Literatura:

Olga Kunst-Gnamuš, Kako učenci osnovne šole obvladajo skladnjo besedil, JiS 1982/83, str. 34–44;

Hermína Jug-Kranjec, O pomenski in stilni vlogi besednega reda pri oblikovanju sporočilne perspektive povedi, JiS 1981/82, str. 37–42;

Janez Rotar, Naklonska nikalnica ob pogojniku, JiS 1967/68, str. 75–82, 112–115;

Jože Toporišič, Slovenska slovnica, Maribor 1976, str. 532–545.